

Bruk, håndtering og oppbevaring av store museumsgjenstander. Bevarings- og innsamlingsplan.

Case: Harmonium på museum.

Handelshuset Patrick Volkmar Kristiansund 22.09.2008

Arr: Nasjonalt nettverk for musikk og musikkinstrumenter, Nordmøre museum, Ringve

Innledning

Odd W. Williamsen, konservator, Nordmøre museum: *Hva gjør vi med alle de store instrumentene vi får inn fra kommuner og private? Er det møbler? Er proveniens et hinder for vedlikehold? Forskjell på båter og orgler?*

Odd Williamsen ønsket velkommen. Harmonium är valt som fokus. En stor otymplig gjenstand som desutom ofta står mitt skottlinjen mellom museumsgjenstand och bruksgjenstand. Den tilldelas många olika funktioner som musikinstrument, möbel, skulptur och blir ofta förvisad till magasinsförvaring. De tar stor plats. Är de värda att ta vara på? Temadagen försöker att dra i några trådar för att kontextualisera ett undanskymt musikinstrument.

Repertoar

Sigbjørn Apeland, orgelforsker, musiker, Bergen

Harmoniumets bruksområder fra Harry til Highbrow (sett med Bourdieubriller), instrumentets renessanse i folkemusikk og samtidsmusikk.

Förändrad funktion

Sigbjørn Apeland talade om harmoniumets förändrade funktion: från många decennier som ackompanjemang i *bedehus* / kyrkor mm samt till dans inom den folkliga musiken till en marginalisering kring 1970, i takt med att elorglar etc kom in i skolor, gillestugor och kyrkor. De senaste åren har instrumentet dock funnit en revival. Apeland radade upp en mängd genrer som han själv som musiker har fått bruk av harmoniumet: teater- och stumfilmsmusikk, *folkelig* musikk, experimentell friform och country. För allmänheten kanske Kaizers Orchestra [stavning] är det mest populariserade exemplet där instrumentet får en framskjuten position i scenshowen.

Bourdieu

Harmoniumet kan sättas in i resonemang kring Bourdieus teorier om *kulturellt kapital*. A försökte att beskriva symbolförändringen instrumentet genomgått: från funktionsbundet föremål via kulturell marginalisering och nu tillbaka på arenan som en slags postmodern företeelse, A:s poäng är att man likt val av klädstilar medvetet kan använda sig av och blanda olika musikaliska retrostilar för att uppnå nya intressanta genrer eller varianter. Detta ställs i kontrast til exempelvis "tönten" som aldrig har distanserat sig från salmepelandet (jfr Stig-Helmer i Sällskapsresan som fortfarande bär hopplös annorak). Vad härskarklassen kallar "dålig smak" har ändrats till "god smak"

Om denna förr var bunden till instrumentet/ objektet är det nu fråga

om sättet man hanterat ett instrument eller repertoar. A exemplifierade med Festspillene i Bergen, som representant för en högstatusinstitution hade beställt "det mest folkelige", varvid A hade installerat ett berg av harmonium & hemorglar med rytmboxar (bl.a. med intressanta rytmkluster gm att köra många boxar parallellt etc). Ett annat exempel på hur instrumentets symbolvärde varierar simultant, kom från en återberättelse av en konsert i Sande kirke. Där står en defekt mekanisk orgel där det under motorhuven döljer sig en elektrisk version. A fann då istället en dammig tramporgel som fick duga. Reaktionen var delade: några uppskattade detta med nostalgiskt hjärta och blev glada av tonerna. Andra blev förnärmade: de hade kanske samlat in pengar till den nya elektiska orgeln.

Avslutningsvis gavs några speltekniska kommentarer kring harmonium som folkemusikinstrument i ensemblespel med fela eller sång: minimera bruk av terser etc. På fråga om reparationer av instrumentet nämndes Jann Magnar Fiskvik, Levanger samt en Spigseth på Sørlandet. "Det går att göra en god del själv" avslutade Apeland

Instrumentbygging

Hans Jacob Tronshaug, orgelforsker og -konsulent, musiker, Tynset:

Harmonium – instrumenthistorisk perspektiv fra physharmonika til salmesykkel

Tronshaugs förhållande till harmonium baseras på hans verksamhet som organist. På 1700-talet fanns det en naturlig länk mellan orgel och klavikord (som övningsinstrument), något som under 1800-talet byttes ut mot orgel - harmonium.

T öppnade med några definitioner och preciseringar. Han gör stor skillnad på *trykklufts-* och *sugluftsharmonium*. Det förra har med sina musikaliska egenskaper haft, och har, mest betydelse som musikaliskt redskap för organister och konstmusikkompositörer. Vidare: mekanismen som skapar ljudet kallas *fritt slående tungor*, till skillnad från (kyrko)orgelns *påslående tungor* (som på en klarinett). *Seng* är formen där tungan vilar i, *pipestokk* den plankan som rymmer alla *tungor* och *senger*. *Deksel* är öppningsmekanismen av ett register och *spilleventil* öppnar ingången till tungan/sängen.

Därefter gjorde T en exposé från den kinesiske munnorgeln *Sheng*, via medeltidens *regal*, 1700-talets *bibelregal*, fram till *l-oegue expressif* (c1810) och *Physharmonica* (patent c1821 av Häckel).

Trykkluftsharmonium

Franskt uppfinning av Alex. Fr Debain, som patenterte namn och modell 1842. jämte Alexandre (Pere & Fils) samt Mustel de tre dominerande franska harmoniumfirmorna. Typen tillverkades tämligen i oförändrad form och prestanda fram till ca 1920 då den totalt upphörde. NB! I Frankrike tillverkades aldrig *sugluftsharmonier*. Kännetecknen är några register (perkusion, ekspresjon och senare *prolongement* – en slags sustain). Med ekspresjon kopplas luftreservoaren ur drift och pedalernas hastighet påverkar volumen [tänk dig en säckpipa där man istället blåser direkt i pipan]. Sämmorna var standardiserade och numrerade(!) vidare var klaviaturen alltid delad (bas- och diskantregister). Formerna på trykkluftsinstrument var alltid solid, med en djup kasse utan överbyggnad, breda pedaler (*trøer*) och luften suges in från den

nedre delen av instrumentet, vilket medför att ljudet sprids uppåt. All mekanik låg "i dagen" under topplocket, vilket gjorde dem lätta att reparera. Senromantiska kompositörer skrev musik direkt för denna typ av instrument.

Sugeluftsharmonium

Kallas också amerikansk harmonium. Kom i bruk ca 1860 (i Tyskland fr ca 1870). Den hadde mer stabila pedaler och var enklare att spela på, och vände sig därför mot en annan målgrupp. Formen var också betydligt smalare, ofta med en överbyggnad [upp mot 2 m hög] Ett annat kännetecken var luftintagen på fronten (nedanför tangenterna). En slags motvarighet till bilens grill. På insidan står bälgarna vertikalt, jämfört med tryckluftsinstrumentens horisontella bälgar. Därmed blir djupet på kassen på sugeluftsharmoniumet betydligt smalare.

Största firman i USA var Estey Organ (verksam till 1970) med en årsproduktion på 50-60.000 instrument som mest. Chicago Cottage var tätt efter.

Norge

En av de tidigaste harmoniummakarna i Norge var Paul Brantzegg i Christiania ca 1850. Det har funnits ca 30 [professionelle] tillverkare i landet. Allt som allt uppskattar HJT att det har tillverkats ca 40.000 instrument i landet mellan 1875-1960.

I dag finns det ingen harmoniumproduktion kvar i Europa/USA. De sista fanns i forna DDR där man kunde köpa instrument på 1980-talet och än i dag kan beställa instrument.

Konservering

Vera de Bruyn, teknisk konservator, Ringve:
Harmonium i et konserveringsperspektiv.

De instrument som vi på museer tillskriver högt bevaringsvärde för oss och våra efterkomande definierar vi som *museumsgjenstander* inledde de Bruyn. För dem sättes det upp ett regelverk av konserverande åtgärder för att göra den oundvikliga nedbrytningen av material så långsam som möjligt.

En teknisk konservators uppgift är att fixera existerande material och att bedriva preventiv konservering. Exemplerna på konservering av material i ett harmonium gäller även samma material i andra instrument. Utgångspunkten är att allt material, och alla *gjenstander*, har lika värde.

de Bruyn gjorde oss uppmärksamma på den kompleksitet som, materialmässigt sett, ligger i ett harmonium: trä, metall, textil, skinn, papp/papper, måleri, keramik(!) och angav orsaker till att skador på några exemplifierade *gjenstander* beror på oaktsamhet, grova ingrepp och felaktig hantering vid bruk, transport och lagring på museet.

dB visade exempel på flera olika grunder till onödiga skador på *museumsgjenstander*.

Preventiv konservering

Den preventiva konserveringen kan reducera ovannämnda skador. Detta bör beaktas vid varje museum. Det går till stor del att genomföra utan en anställd teknisk konservator, består av olika moment. De Bruyn visade på några faktorer som generellt gäller för harmonium:

Klimatisering av lokalen 50-55% rH (en kompromiss för gjenstander sammansatta av så många olika material, alla med olika krav på optimalt klimat), helst under uppsikt av termohygrograf Återhållsamhet med **ljus**, spec uv-lyjus.

Varsam handtering. Minimera antal personer som tar på *gjenstandene* och använd handskar för att undgå att handsvett avlagras på instrumentet. Minst möjlig transport, planerade och genomtänkta flyttmoment, ordentlig emballering.

Lagring i ren, (optimalt!) dammfri lokal, tilltäckt av bomulls- eller linnetyg, med regelmässig kontroll.

Bruk: om gjenstanden definieras som *bruksgjenstand* bör bruket ändå regleras och sättas ramar för, för att skona instrumentet för ett långt liv.

Till sist bör medvetenheten om det stora kulturhistoriska värdet av harmonium skolas för att hjälpa till att skapa respekt för instrumentet.

För alla de olika momenten uppmanas till noggran och regelbunden dokumentation och uppföljning av vad som görs och när det görs.

Registrering

Kristin Eek, organist, Steinkjer:

Trøorgel i Sparbu - Erfaringer kring registrering av harmonium i en kommune

Eek redogjorde för ett registreringsprojekt som genomförts av *Sparbu historielag* i *Sparbu bygd* i Steinkjer kommune. Eek har varit projektledare och *faglig* ansvarig. Fullständig rapport i Årbok for Sparbu historielag 2004. Sedan 2003 har hon registrerat 43 instrument alla i privat ägo. Det kan betecknas som ett oavslutat projekt, då det hela tiden dyker upp nya harmonium, och nya frågeställningar.

Metodik

För att nå de 3.300 innevärdarna i bygden sändes ut ett frågeformulär via historielagets *grendekontakter*, som gav det personligen till invånarna i samband med dörrförsäljning av lagets årsbok. Fördjupad dokumentation genomfördes framför allt av de lokalt tillverkade harmoniumen samt *trykkvindsinstrumenter*. Några av de mest slående resultaten är upptäckten av lokala tidigare okända instrumentmakare (exvis J B Krogstad, Levanger), samt de talrika varianterna på beteckningen av instrumentet: *husorgel*, *orgel*, *messingtrungeorgel*[!] medan ordet *harmonium* var helt okänt i folkmun! Ett annat mål med projektet var att stärka den lokala identiteten genom fokusering på en viktig del av nordtrøndersk musikhistoria och stora symbolvärden för inhemsk hantverksproduktion.

Nordtrønderska harmoniummakare

Eek presenterade de mest frekventa instrumentbyggarna: Isachsen & Renbjør, Brødr. Torkildsen, Gjermstad samt Olsen Wist jämte en lista över undersökningens resultat:

Instrumentmakare	Antal
Anton Gjermstad	4
Sefenias Gjermstad	1
Sefanias Olsen Wist	3
J. B. Krogstad	1
Elling Henning	1
Brødrene Torkildsen	1
Isachsen & Renbjør	16
Brødrene Hals	1
Brødrene Kaland	1
H. Klebo	1
Östlind-Almquist	1
Chicago-Cottage	1
Emil Müller	1
Andre/veit ikkje	10
<u>Sum</u>	<u>43</u>

Styrkor och svagheter

Till styrkorna med projektet lyfte E fram det goda nätverket inom historielaget och en god uppföljning av grendelagets chef. Ett succéekriterium här är ett överblickbart och väl geografiskt avgränsat område. Dessutom gav projektet henne personligen många fina och lärorika möten med spännande människor och musikinstrument.

Utmaningarna för att lyckas med ett liknande projekt är att skapa ett gott nätverk, då man är avhängig av enskilda personer. Det finns än ouppmärksammade instrument, tror Eek, dels beroende på kommunikationsbrister (någon grendekontakt glömde att dela ut formuläret, någon ägare har glömt att sända in svar) dels en eventuell rädsla för expropriering av instrumenten.

Nästa steg blir att gå tillbaka till materialet och undersöka bruket (omfattning och repertoar) av instrumenten. Hittills har fokus legat på produktionssidan.

Innsamling

Mats Krouthén, prosjektleder Musikinstrumenter i norske museer, Ringve:
Hva finnes på norske museer? Hva ønsker vi å samle på i fremtiden?

Nasjonalt museumsnettverk for musikk og musikkinstrumenter har i ett registreringsprosjekt kartlagt vad som finns av musikinstrumentet i norska museer t.o.m. 2008. Här redovisades vad materialet säger om instrumenttypen "harmonium".

Registreringsprosjektet som har stöd av ABM-utvikning har genomförts av 10 nettverksinstitusjoner /fylker och med en anställd registrator för övriga fylker. Ringve har koordinerat och administrerat. (se vidare tidigare nettverksmøters

referater). För närvarande står vi med ca 7.000 registreringar av musikinstrument, varav ca 1.000 är nyregistreringar. Över 10.000 nya foton är tagna. Under första halvåret av 2009 skall resultaten samlas i ett register och publiceras på internet, som en bilaga till en rapport om förvaltningsläget.

Vad gäller harmonium är drygt 200 instrument rapporterade. I tillägg fanns det 37 oregistrerade harmonium samt ytterligare 35 eventuella harmonium (oftast namngivna som "orgel" och utan bild). Som referens kan nämnas att i hela materialet över musikinstrument på landets museer rapporterades det om 14 elorglar och 31 orglar, som med största sannolikhet är piporglar. Harmonium verkar att vara representerat på de flesta museer som har musikinstrumenter (4 av 5). I något tillfälle är till och med harmonium det enda musikinstrumentet i samlingen.

Betegnelser - Alternative navn

Undersökningen lyfter fram en viktig problemställning som har stora konsekvenser i det framtida registrerings- och katalogiseringsarbetet på landets museer. Deltagare i musikknettverket är eniga om att använda den normativa termen "harmonium" samt att kvalitetssäkra att alla andra varianter som har använts också blir registrerade, helst med källhänvisning och dato). Listan visar den mångfald av beteckningar som rapporterats, dels som *hovedbetegnelse*, dels som variant.

Orgel	96
Husorgel	50
Trøorgel	20
Skoleorgel	6
Tramp[e]orgel	6
Pumpeorgel	6
Salmesykel	5
Reiseharmonium	5
Tråkkeorgel	2
Tråorgel	1
Bibelharmonium	1
Instrument	1

Utbredning och ursprung

Trots att registreringarna haltar (vissa fylkens rapporter är inte kompletta) visar den geografiska spridningen av instrumentet på en dominans i mitt- (och nord)norge. Det *kan* säga något om utbredningen av instrumentet. Samtidigt är olika museers insamlingspolitik och -förmåga så varierande att detta ej går att jämföra fullt ut. Kanske säger det istället något om olika museers politik att ta in harmonium i samlingen.

De norskproducerade harmoniumen dominerar bilden (96, vara 18 osäkra). Av de importerade instrumenten dominerar Tyskland och USA (26 resp 24). Att svenska och franska instrument är ovanliga överraskar. En kommande analys av bilder kan ge oss en större säkerhet om *opphav* till många anonyma instrument (74 st). Eeks sammanställning av harmonium i Sparbu visar på ett högre antal norskbyggda instrument än i landets museer i genomsnitt. Det kan peka mot att man i en bygd där hantverket är vanligt tillfredställs av de lokala instrumentmakarna.

Genom registreringsprojektet har minst 8 nya namn kommit fram på personer som sysslat med tillverkning av harmonium. I de flesta fall är deras omfattning okänd, men det är naturligt att anta att det rör sig om en mindre omfattning. Det går till viss del att knyta upp bevarade instrument av orska instrumentmakare till de landsändar som de verkade (exvis bergensarna till vestlandet, östlänningarna till Oslo, Buskerud etc) undantag är Isachsen & Renbjør som återfinns på museer med en stor spridning geografiskt sett.

Maker / Firma	Sted	Antall	Antatt
Isachsen, Joh. C./ Isachsen & Renbjør	Levanger	17	2
Vestre Orgelfabrikk	Haramsøy	11	
Jacob Knudsen	Bergen	8	1
Norsk Orgel - Harmoniumfabrikk A/S / Bernhard Berntzen	Vardal, Gjøvik, Snertingdal	8	
L Eriksen	Drammen	6	1
Einar Kaland	Bergen	6	
Brødrene Hals	Oslo/Chra	5	
Iver Torkildsen / Brødrene Torkildsen	Aasen	4	
Brantzeg Orgel & Pianofabrik	Oslo/Chra	2	1
Anton Gjermstad	Ytterøy	2	
Nikolai og Hans Olsvik	Olsvik	2	
Berge Borrevik	Stord	1	
Cappelen Orgelfabrikk	Oslo/Chra	1	
Henrik Eide	Bergen	1	
P. Eriksen	Ringebu	1	
Sefanias Gjermstad	Trondheim	1	
Gregus Gregussen	Vikeland, Kvæfjord	1	
Kristen Johnsen Lien	[Selbu, omr?]	1	
Jo (Einå) Pettersen	Sunddal	1	
J. Skancke	Kjerkgata 49, Røros	1	
Anders Gullbrandsen Gomnes	Ringerike		1
Hjulmaker Håve	Trondheim		1
August Nilsen	ukjent		1
Lars Ulvestad	Lauvstad		2
Tilskrevet		3	6

Avslutningsvis resonerades lite kring insamlingepolitik. Kan man använda detta material som vägledare vid nyanskaffning av harmonium till museer. Ja, om frågan endast gäller typen. Ringve har som mål att täcka upp minst ett instrument av varje harmoniummaker i Norge. Men, å andra sidan har det visat sig fruktbart att samla på flera instrument av en tillverkare för att få ett bredare material (utvecklingslinjer etc). Och, om museet menar att proveniensens är av betydelse skall detta naturligtvis väga in.

Avsluttende diskussion

Några kortare inlägg från deltagarna avslutade temadagen. Håkon Sødal, Mandal, efterfrågade projekt som tog sig an en dokumentation av hela produktionslinjen av harmonium. Han hänvisade till en dokumentation av Estey Organ i USA. Han föreslog också att museer även tog vara på *utstyr/ verktyg* från nedlagda verkstäder, samt studerade närmare i vilken utsträckning som

de norska firmorna tillverkade delar själva, och vad som köptes in i moduler. Han efterlyste även noter speciellt för harmonium (samarbete med arkiv?) Frode Weium, efterlyste ännu mer fokus på bruk och repertoar kring harmonium.

Tronshaug efterlyste liknande temadagar för andra instrumentgrupper.

Sødal underströk att han var anhängare av att man spelar på "originalinstrument". Frågan är ständigt återkommande. Den allmänna hållningen på musikknettverkets museer är att det låter sig göras för privata musikinstrument. Om däremot ett harmonium är definierat som "museumsgjenstand" är utgångspunkten den som framförts av de Bruyn. Ringve *vurder* dock att i *forsknings-* och *formidlingssyfte* ljud- och speldokumentera harmonium om dess tillstånd tillåter det.

20.11.2008 Mats Krouthén
Musikknettverket / Ringve